
КАРЛ МАРКС И ДИМИТЪР ЗАШЕВ*

**ДИМИТЪР ЗАШЕВ
ЗА ПРЕВЕЖДАНЕТО НА МАРКС**

I. Под сянката на творческото прилагане и творческото доразвиване усвояването на марксизма се приема най-често за едва ли не саморазбираемо. То е, така да се каже, предпоставката, без която не може. На свой ред „доусвояването“ на марксизма като по правило остава въпрос на лична инициатива (така например да се прочете *Немска идеология* и от глава I – главата за Фойербах — - нататък, да се конспектира *Капиталът* и от том първи „нататък“, да се изучи основно *Дисертацията* на Маркс или в детайли да се усвоят неговите *Грундриесе* и т. н. не се „налага“ „по линията“ на нито един учебен предмет, а е само „желателно“).

Спорадични и „частни“ по характера си биха били и инициативите да са „допреведе“ Маркс (в смисъл – по-адекватно да се преведат някои моменти от неговото писмено наследство или да се възсъздаде по-вярно неговият оригинален стил на изложение и т. н.), ако те не се опрат на една раз гърната критика на превода.

II. Критиката на превода на произведенията на класиците на марксизма-ленинизма и по-специално на произведенията на Маркс е почти на възрастта на самите тези произведения. Нейното актуализиране, пък дори и по повод кръгла годишнина е по-скоро добро пожелание, отколкото културен факт.

Естествено критиката на състоянието на преводите на Маркс може и трябва да бъде колективно научно дело (доколкото е известно на пишещия тези редове, все още не разполагаме с авторитетни научни дисертации по критика на превода на класическите марксистки трудове, все още не са отпуснати за целта специални стипендии, нито пък са организирани, да речем, национални конкурси за научен превод или за научна критика на произведенията на класиците). За повишаването на тяхното научно равнище би могла да допринесе и една съпоставителна проучвателна работа по критиката им: българските преводи критически да се съпоставят с преводи на един или друг (на няколко) чужди езика и пр.

III. По-специално внимание заслужава като че ли критическата „сверка“ с преводите на Маркс на руски език. Културно-исторически факт е, че за разпространението на марксизма у нас първостепенна роля са играли Марксовите преводи на и от руски език (достатъчно би било да припомним как се запознават с трудове „на Маркса“ Волон и Ботев, а по-късно – някои членове на Женевската група „Освобождение на труда“ и др.). Що се отнася до българските адаптации на руските преводи (от Бакалов и Дабев насам), те, освен че имат предимства та и недостатъците на същите, добавъчно страдат и от присъствието на русизми.

* Подбор, редакция, корекция и обработка на текстовете от блока - Димитър Ганов

IV. Пример за съпоставителна преводачес ка работа ни е завещан от Д. Благоев. За да преведе *Капиталът* (обнародван през 1910 г.), той, както сам споделя, го е сравнявал „почти ред по ред. . . с оригинала според последното издание на Фридриха Енгелса и според френския превод, прегледан специално от Маркс“¹ (тук Благоев има предвид първия френски превод на *Капиталът*, направен от Joseph Roy).

Няма съмнение, че съпоставителното превеждане имплицира и съответна съпоставителна критика на превода. „Универсалността“ на преводача-компаративист изисква да бъде не по-малко „универсален“ и неговият критик. Оставяме настрана въпроса, доколко традиционно утвърдилите се форми на разделяне на научноизследователския труд, от една страна, и на неговото културно възпроизводство, от друга страна, все още могат, или не могат, да отговорят на това изискване.

V. Това, че в историята на марксизма превеждането, критиката на превода, редактирането и предговорирането на произведенията на Маркс са имали висок културен престиж, личи от духовната активност и на самите класици на марксизма-ленинизма и на техни видни последователи в историята на международното комунистическо движение. При тях в една или друга степен непосредствено единни са били писането и редактирането, преводът и критиката на превода. На никоя от тези културно-творчески дейности класиците не са гледали като на второстепенна или непродуктивна. В известен смисъл всеки от тях по свой неповторим начин е вплъщавал своеобразното живо единство на посочените духовни дейности. Сякаш тук марксисткото изискване за неразделно единство на теория и практика е намерило конкретно потвърждение в единството на творческа теоретически и езикова (преводаческа и др.) практика. Ето и иякои примери.

VI. Маркс сам е един от първите критици на превода на *Капиталът*. В писмо до Даниелсон (от 28. V. 1872 г.) той високо оценява неговия превод на руски език (осъществен след арестуването на преводача на първите четири глави на *Капиталът* – Г. Лопатин). По същото време Маркс е и критикът и редакторът на френския превод на *Капиталът* (1872—1875).

Труд именно по критика на превода на Марксови произведения ни предлага Енгелс, като коментира критично английския превод на част от глава първа на *Капиталът* (осъществен едва през 1885 г.). Заглавието на Енгелсовите критични бележки е само по себе си знаменателно: „Как не бива да се превежда Маркс“². Енгелс повдига актуалния и в наши дни културно-политически въпрос за „ка чествата, които трябва да притежава преводачът на Маркс“, за да може „да предаде изразителния немски език“³ на Маркс, богатството на неговата идиоматика, изобилието на неологизми, въведени от самия Маркс, както и междудисциплинарния научен стил на изложението. Впрочем Енгелс е и редакторът на първия цялостен превод на *Капиталът* на английски език, този на С. Мур от 1887 г. Енгелс редактира и подготвя за печат т. II и т. III на *Капиталът* (1885 и 1894 г.); той редактира също английския превод на *Манифеста* и т. н.

¹ Д. Благоев. Съч. Т. 9, с. 513.

² К. Маркс, Ф. Енгелс. Съч. Т. 21.

³ Пак там.

На руски език, съответно през 1869 и 1882 г., първи превеждат *Манифеста* Бакунин и Плеханов. Отделни негови части е превеждал и Ленин, както и част от кореспонденцията на Маркс и Енгелс. Той е редактирал руския превод на *Гражданската война във Франция*, бил е и активен критик на руски преводи на Маркс. Ленин обикновено цитира от *Капиталът* в собствен превод; филологически „педантичен“ е към руския еквивалент на множество термини от същото произведение. Впрочем Лениновите собствени цитирания са взети предвид при осъвременяването на преводите на *Капиталът* на руски език в по-ново време.

Преводач на Марксови произведения е бил и П. Толиати. Негов е например преводът на *Манифеста* на италиански език. Примерите могат да се умножат.

VII. Следователно в традицията на марксисткия форум за диспут критиката на превода не е нито безпрецедентно, нито маргинално явление. Необходимо е да се отчита и обстоятелството, че тя се е упражнявала и се упражнява в условията на исторически изменчива идеологическа конфронтация: било от левичарски, от ревизионистични, било от либерални (академично „неутрални“) или от открито антикомунистически позиции.

Така например именно за идеологическа нажеженост на собствено „филологическата“ и „културологическата“ проблематика около живота (препревеждането и издателското структуриране) на Марксови текстове говори атмосферата на един от тазгодишните юбилейни Марксови международни колоквиуми на Запад (имаме предвид колоквиума „1883 – 1983: делото на Маркс век по-късно“, състоял се от 17 до 20 март в Париж⁴). Показателното тук е как се видоизмени облика на левичарските критики на Маркс и на марксизма-ленинизма сега: издига се претенцията за възсъздаване на „интегралния Маркс“ – един „Маркс без марксизма“, който е чисто и просто „един измежду учените“, не сакрализирания, а – „историческия“ Маркс, разбираем само в контекста на собствената му историческа епоха и т. п.

VIII. Реален стимул за оживяване на интереса към критиката на Маркеовите преводи в наши дни е изданието МЕГА – плод на колективните усилия на изследователски институти от СССР, ГДР, Холандия и др. Пред марксистката преводна критика възникват комплексни и трудни задачи, решението на които ще има съответен отзвук и у нас, независимо че нашата преводна критика може да има за обект на настоящия етап главно „Маркс – Енгелс. Съчинения“ (от 1957 г. насам). Ала още през 1983 г. излезе от печат том 42, „подготвен по изданието МЕГА и изданието на Политиздат“; върху основата на немското издание (което също не винаги е оригинал) бяха подготвени новоизлезлите том 40 и том 47.

XI. Без да се ангажираме с обща преценка на състоянието на тези и други Марксови преводи на български език, ще се задоволим да посочим за целите на бъдещото им „допревеждане“ някои конкретни преводни грешки, чиято наличност и още повече предложеното им коригиране е дискуссионно. Това са предимно грешки, свързани със съдържателния (нерядко философско-категориалния) прочит на отделни пасажи от Марксови ранни произведения (до които сме се ограничили в случая).

1. Има случаи на пренебрегване на смисловата разлика между важни във философско-категориален план понятия като „отчуждение“ и, ако ни е позво-

⁴ Срв. Argument, 1983, N2 139.

лена, чуждицата „екстериоризация“ (=правя достойние на други; правя външно достойние).

Wie wir aus dem Begriff der **entfremdeten, entäuberten Arbeit** den Begriff des Privateigentums durch A n a l y s e gefunden haben, so... (Erg. bd. Erster Teil, Dietz Vlg. Bln. 1973, S. 521).

Преведено:

„Както чрез **анализ** получихме от понятието **отчужден труд** понятието **частна собственост**, така. . .“ (т. 42, с. 93)

Вместо:

„Както чрез анализ от понятието **отчужден труд – достойние на други** получихме понятието **частна собственост**, така...“

Няколко реда по-долу отново четем:

Wir haben die **Entfremdung der Arbeit**, ihre **Entäuberung** als ein Faktum angenommen und dies Faktum analysiert. Wie, fragen wir nun, kommt der **Mensch** dazu, seine **Arbeit zu entäubern**, zu entfremden?“ (ibid.)

Преведено:

„Ние приехме като факт **отчуждението на труда** и анализирахме този факт. А сега питаме, как **човекът** стига дотам, да **отчужди своя труд**?“ (пак там)

Вместо:

„Като факт приехме **отчуждението на труда, превръщането му във външно достойние** и анализирахме този факт. Сега пък се питаме, как **човекът** стига дотам да **прави своя труд достойние на други**, да **го** отчуждава?“

Пропуснатата е само семантичната разлика между „правя външно достойние“ и „отчуждавам“. Да видим все пак до какво води подобна преводаческа „ножица“. За българския читател тук няма и следа от диалектиката на „екстериоризация“ и „отчуждение“ (Entäuberung и Entfremdung), диалектика – характерна, разбира се, в идеалистически план и за цялата Феноменология на духа на Хегел, важна за осмисляне на категорията „труд“ и т. н. По-нататък Маркс резюмира:

In zwei Bestandteile, die. . . nur verschiedene Ausdücke eines und desselben Verhältnisses sind, hat sich uns die entäuberte Arbeit aufgelöst, die Aneignung erscheint als Entfremdung, als Entäuberung, und die Entäuberung als Aneignung, die Entfremdung als die wahre Einbürgerung.“ (S. 522)

Преведено:

„Отчужденият труд се разпада за нас на две съставни части, които. . . са само различни изрази на едно и също отношение: **присвояването** се оказва **отчуждение**, а **отчуждението** – **присвояване**, придобиване на истинско гражданство.“ (пак там, с. 93)

Вместо:

„Трудът, който става външно достойние, се разпада за нас на две съставни части, които. . . са само различни изрази на едно и също отношение: **усвояването** се явява като **отчуждаване**, като **правене** на нещо **достойние на други**, а **правенето** на нещо **достойние на други** – като **правенето** му **мое достойние**, отчуждаването – като истинско получаване, на гражданство“.

В предложения превод става дума за това — да се покаже, че имаме „едно и също отношение“ — прекождане на тъждествени противоположности, но от българския текст това не става ясно.

2. В други случаи се пренебрегва смислово-градивната роля на категорията битие за себе си в ранните работи на Маркс.

Да вземем за пример една Марксозна дефиниция на труда:

„Das **subjektive Wesen** des Privateigentums, das **Privateigentum** als für sich seiende Tätigkeit, als **Subjekt**, als Person ist die **Arbeit**“⁴⁴ (ibid., S. 530)

Тук вместо:

„**частната собственост** — като дейност-битие за себе си“, преводачите са се задоволили да преведат:

„**частната собственост** като дейност за себе си“ (Т. 42, с. 102). Пропуснат е просто предикатът „Seiende“ („биваща“). Преводачите като че ли са счели, че „биваща“ няма нищо общо със „за себе си“ (für sich) и по такъв начин не са доловили тук присъствието на категорията „битие за себе си“. Ала именно с нея Маркс предава самостоятелността и активността на съществуването на частната собственост и превръщането ѝ в самостоятелен „субект“.

Същият пропуск се прави и няколко реда по-долу, когато Маркс се спира на теоретическия принос на Адам Смит. Политикономията на Смит,

Преведено:

„трябва да се разглежда както като продукт на действителната **енергия** и на действителното **движение** на частната собственост (тя /тази политическа икономия/ е осъзнатото самостоятелно движение на частната собственост, съвременната индустрия като самостоятелност). . . така и като. . .“ (Т. 42, с. 102)

Немският оригинал гласи:

„sowohl als ein Produkt der wirklichen **Energie** und **Bewegung** des Privateigentums (sie ist die für sich im Bewußtsein gewordene selbständige Bewegung des Privateigentums, die moderne Industrie als Selbst) zu betrachten ist, . . . wie. (S. 530).

Конструкцията „индустрия като самостоятелност“ е погрешна в няколко отношения.

„-стойност“ тук явно трябва да означава за преводачите „-ценност“ („самоценност“), тъй като иначе „самостоятелност“ би било лишено от смисъл. Но, от друга страна, в цитирания Марксов контекст, където се характеризира хипостазното съществуване на частната собственост и на нейната най-развита форма — капиталът, индустрията не може да бъде самоценност. У Маркс „субективно естество“, „Аз“ и т. н. не е синоним на „самоценност“.

3. Съществуват на места несъвпадения между текстовете на българското и немското издание на Маркс и Енгелс, които очевидно имат естеството на пропуск или недоглеждане. Ще посочим някои от тях:

„Er (=Фойербах — б. м., Д. 3.) sieht nicht wie die. . . sinnliche Welt. . . das Produkt der Industrie und des Gesellschaftszustandes. . . ist“ (Bd. 3, S. 43)

Преведено:

„Той не забелязва, че... сетив(ният) свят е продукт на промишлеността и на общественото съзнание.“ (Т. 3, с. 43)

Вместо:

„Той не схваща, че... сетивният свят е продукт на промишлеността и на състоянието на обществото.“

Едва ли се нуждае от коментар и следният преводачески пропуск:

„Die einzelnen Individuen werden. . . in den Stand gesetzt, sich der Genußfähigkeit für diese alseitige Produktion der ganzen Erde (Schöpfungen der Menschen) zu erwerben“ (ibid., S. 37)

Преведено:

„За отделяйте индивиди става. . . възможно да придобият възможността да се ползват от това всестранно производство на цялото земно кълбо (от всичко, което е създадено от хората.“ (Т, 3, с. 37)

Вместо:

„За отделяйте индивиди става. . . възможно да придобият способността да се наслаждават на това всестранно производство (на творения на хората) на цялата планета.“

В *По еврейския въпрос* нееднократно вместо немското „морална личност“ (срв. Bd. 3, S. 370) четем преведено на български „юридическа личност“, „юридическо лице“. В том 42 (с. 45) четем преведено в курсив: „... за работника разделянето на капитал, поземлена собственост и труд е смъртоносно“, а на немски четем в цитираното по-горе издание (Erg. Bd., S. 471): „...разделянето на капитал, поземлена рента и труд“. Тук българският превод е вероятно коректният, но несъответствието с немския текст би трябвало специално да бъде посочено.

4. Докато пропуските по „недоглеждане“ едва ли се нуждаят от обсъждане, не така стоят нещата с българския превод на централни за ранния Маркс многозначни категории и термини. Широк е семантичният диапазон на немски понятия като: *Uerkehr*, *Wesen*, *Gemeinwesen*, *Schein*, на чуждици у Маркс и др. Понякога семантичният разнобой при една и съща дума е така голям, че преводаческият „избор“ на едно нейно значение може да предопредели цялото ѝ категориално-философско звучене. И тук именно има място за дискусии.

а) Една и съща немска дума – *Uerkehr* – в едно и също произведение (том 3) се превежда ту като „начин на обшуване“ (с. 43), ту като „обмен“ (пак там), ту като „търговия“ (с. 53), ту като „сношения“ (с. 55 и др.) или „връзки“, а понякога просто се изпуска (с. 58). Очевидна е широтата на спектъра от значения, измежду които преводачът е трябвало да предпочете едно; не по-малко очевидна е и нейната дискуссионност.

б) Що се отнася до термина *Wesen*, то значенията му са главно две: „същност“ и „същество“ (за значението му на „естество“, „природа“ и пр. тук няма да стане дума). Ала преводаческият избор тъкмо на едно от тези две значения е със сериозни последици за осмислянето и интерпретирането на ключови философски положения у младия Маркс (това може да се отнесе в по-слаба степен и до термина „*Gemeinwesen*“: при него преводачите също се люшкат между „обща същност“ и „сфера на общност“).

Ще си позволим да илюстрираме казаното по-горе с известния шести тезис за Фойербах. Безспорен ли е неговият български превод, вътрешно кохерентен ли е той? До неотдавна (с основание) се оспорваше, че българският еквивалент

на чуждицата „Ensemble“ е „съвкупността на всички обществени отношения“; в новоизлезлия том 42 вярната корекция е вече налице.

Нашият акцент е в по-друга насока. Не неоспорим ни изглежда именно в шести тезис (а и на други места) преводът на „das menschliche Wesen“ чисто и просто като „човешката същност“. Тезис № 6 тезис за „Същността“ ли е? Дали в него Маркс „дава урок“ на Фейербах по категорията „същност“, пък била тя и същност на човека? Дали се отнася за „действителност“ на „същността“ (на човека), а не за действителност на самия човек? Наистина ли Маркс апелира към Фойербах да се „занимава с критика на... същност“, пък макар и „действителна“, макар и човешка? Трудно ни е да се освободим от усещането за своего рода есенциалистко звучене на така предложения превод на шести тезис. Понятно ни е да се говори за „религиозно чувство“, но какво трябва да разбираме под „религиозна същност“. Не става ли тук дума по-скоро просто за „религиозно човешко същество“, т.е. за религиозен човек и за неговото „религиозно чувство“. Човека ли схваща Фойербах само като „род“, т.е. като чисто природен човек, или „същността на човека“? И отново да обърнем специално внимание на т. нар. „обект“ на критиката, към която призовава Маркс. Емпирично или есенциално действителен е неговият статус?

В много пасажии от Немска идеология съдържанието на шести тезис по същество, понякога почти буквално, се предава, без да се използва терминът „същност. Относно „обекта“ на критиката например там четем: „Фойербах. . . никога не стига до действително съществуващите, дейностните хора; той остава при абстракцията „Човекът“ ” (с. 45, S. 44). Аналогично в шести тезис четем: „Фойербах. . . не се занимава с критика на тази действителна същност“ (вместо например: „на това действително човешко същество“). На с. 44 се говори за абстракцията „Човекът“, а в 6-ти тезис – за човешката „същност“.

В том първи (с. 399) простичко (и в правилен превод) е написано онова, което четем и (с известни, като че ли есенциалистски, нюанси) в 6-ти тезис: „Но човекът не е абстрактно същество“ (срв.: „Но човешката същност не е абстракция“); „Човекът – това е светът на човека, държавата, обществото“ (Срв. текста в тезиса: „човешката същност. . . е съвкупността на всички обществени отношения” – т. 3, с. 5). На с. 37 се говори именно за „действителни отношения” на . . . индивида (срв. също т. 1. с. 391 и т. 3, с. 43).

Казаното дотук не отменя, разбира се, необходимостта немското „Wesen“ да се превежда и като, дори най-вече като „същност“. Искаме само да изтъкнем сложността и отговорността на преводаческия (невинаги осъзнат) „избор“. В този смисъл преводите на Маркс остават неотменно „открити“ и богати на неподозирани възможности за исторически живот.